

HAMLET LELKIISMERETE*

Hugo Klajn

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1913-ban W. F. Trench angol Shakespeare-kutató így írt: „Hamletet még Shakespeare segítségével sem könnyű megérteni; lehet, hogy ez még Shakespeare-nek sem volt könnyű. Hiszen Hamletnek sem sikerül megértenie önmagát. Bár a többiekénél jobban tudott olvasni mások érzelmeiben és indulataiban, a sajátjait mégis képtelen volt kisilabizálni.”

E képtelenséggel Hamletet, akiről Ophelia azt mondja, hogy tudós nyelve és nemes, fölséges esze van, csak azonosítanánk más emberekkel. Aki csak egy kicsit is értesült a mélylélektan eredményeiről, tudja, hogy az ember, legyen akár tanulatlan, akár művelt, senkit sem vezet félre oly sikeresen és ügyesen, mint önmagát. Eredjünk tehát Hamlet *önccsalásainak* nyomába.

Ödipusz- vagy Oresztész-komplexus

Elég egyszer látni egy Hamlet-előadást ahhoz, hogy a néző emlékezetébe vésődjék a dán királyfi alakja, aki fekete ruhájában kiválik a pompás öltözetű udvaroncok tömegéből, megboldogult édesapját gyászolva. S va-

* A tanulmány eredeti címe és leelőhelye: „*Hamlet*” u *svetlu psihoanalize*, Delo 1974/7, Beograd, valamint: H. Klajn: *Frojd, psihoanaliza i literatura*. Izabrani psihoanalitički spisi. Priredio Žarko Trebešanin. Matica Srpska, Beograd, 1991., 315–336 p. A *Hamlet*-ből vett idézeteket Arany János fordításában közlöm (a ford.).

lószerűleg emlékezetes marad az a jelenet is, melyben a Királyné az életért féltve segítségért kiált, mire Hamlet leszúrja Poloniust, Ophelia apját, aki a kárpit mögé bújva meg akarta védeni a Királynét tulajdon fiától.

Már csak e jelenetek nyomán is felmerül az emberben a kérdés, hogy van-e egyáltalán Ödipusz-komplexusa Hamletnek. Az apa iránti gyűlölet és az apa halálának vágya helyett hatalmas szeretet és végtelen gyász a halála miatt; az anyához való hangsúlyozott kötődés helyett ellenséges beállítódás: ha ezek komplexusra utalnak, akkor az csak valamiféle *antiödipális* komplexus lehet.

Az ilyen antiödipális viszony nem ismeretlen a görög mitológiában és dramaturgiában, feltűnik például Elektra és Oresztész mítoszában. Elektra rábeszéli fivérét, Oresztészt, hogy ölje meg anyjukat, akit Elektra gyűlöl, és így bosszulja meg szeretett apjuk halálát, akit az anya a szeretőjével meggyilkolt. Az apa iránti szeretetét és anyagyűlöletét tekintve Elektra tehát valamiféle női Hamlet, úgyhogy egyes pszichoanalitikusok valóban Elektra- és Oresztész-komplexust emlegetnek, s egyesek Hamlet efféle komplexusával kapcsolatban Hamlet, sőt Shakespeare jellemének állítólagos nőiességéről beszélnek.

Míg Frederick Vertam amerikai pszichiáter Hamletnek az anyjához való viszonyát a különleges Oresztész-komplexus számlájára írja (tőle ered az elnevezés is), a pszichoanalitikusok többsége arra a megállapításra jutott, hogy az anyagyilkos impulzusok éppenséggel a feldolgozatlan Ödipusz-komplexus következményei, és az intenzív incesztuózus vágyak elleni védekezés folytán ütötték fel a fejüket. S hogy ilyen incesztuózus vágyai csakugyan vannak Hamletnek, az számos szöveggel alátámasztható.

Már az első monológban, ahol anyja szemére hányja, hogy két hónappal az apa halála után máris a „vérnászi ágyba” sietett, egybekélt a sógorával, Claudiusszal, Hamlet visszaemlékezik anyjának apja iránti szerelmére is, és így szól: „Szenvedéllyel / Csüggött anyám is férjén, mintha vágyát / Növelte volna tápja...”. Habár nincs okunk kétségbe vonni, hogy Hamlet tudatosan örült annak, hogy a szülei ennyire szeretik és megértik egymást, a tény, hogy felfigyelt anyja szenvedélyes csüggésére és megjegyezte azt, valamint az emlékezés módja alátámasztják a feltételezést, hogy abban, ahogy boldogságukat megélte, némi *tudatlan féltékenység* is rejtezett.

Ezt igazolja az is, ahogy Hamlet az anyjával és Opheliával viselkedik a színelőadás kezdete előtt, mellyel meg akar bizonyosodni arról, hogy

valóban apja szelleme volt-e a Szellem, akivel beszélt, és valóban a nagybátyja, azaz a tulajdon édestestvére ölte-e meg az apját. Amikor az anyja hívja, hogy üljön mellé, Hamlet elutasítja ezt, és Ophelia mellé ül azzal, hogy „itt vonzóbb érc van”. Ophelia társaságát ekként előnyben részesítve anyjával szemben, Hamlet a többé vagy kevésbé vonzó szexuális tárgyak azonos csoportjába sorolja őket. S ezt tovább folytatja az Opheliával való igen szabad, helyenként érzéken csipkelődő beszélgetésben. Amikor Ophelia megjegyzi, hogy a prolóógus rövid, Hamlet visszavág: „Mint a nő szerelme”, szemlátomást Ophelia vele való szakítására és anyja második házasságára célozva. Habár elsősorban a Király lelkiismeretére vadászik, nem hagy ki egyetlen alkalmat sem, hogy az anyjába bökjön.

E viszonya anyjához akkor jut leginkább kifejeződésre, amikor az előadás után, letörve anyagilkos gondolatait, bemegy a hálószobájába. Itt először is kiadja a dühét „hiú szót viszonzó” nyelvvel, majd megöli Poloniust. Majd amikor apja Szelleme is arra hívja fel, hogy nyugtassa meg rémült anyját, Hamlet lecsillapodva, sőt bizonyos gyengédséggel kérleli őt, hogy többé ne menjen második férjének ágyához, hanem álljon ellen a kísértésnek. Ám amikor az anya ezek után is, kétségbeesve és zavartan megkérdi, hogy mit tegyen, Hamletet felingerli ez a habozás, amellyel tanácsát fogadja, ismét belobban, és szarkasztikusan, sértődötten válaszol: „Hadd csaljon ágyba a pöffedt király, / Csipdesse arcod, hívjon mucijának, / S egy-két bűdös csókért, vagy mert fene / Ujjával ott babirkál nyakadon, / Tálalj ki mindent: hogy hisz voltaképp / Én örült sem vagyok, csak tettetésből.” Itt ismét szembeszökő, ahogy Hamlet az anyja és a Király szerelmi játékát ecseteli igen részletesen a csipkedéssel, becézéssel, csókokkal, simogatással. Ezt Hamlet – a megboldogult apján való szenvedélyes csüggéssel ellentétben – a valóságban nem láthatta, csak képzeletben. A gyászoló és az anyja miatt elkeseredett Hamletnek tehát nemcsak apja és anyjának érzéketlen hűtlensége járt a fejében. Ilyen fantáziái az eldobott szeretőnek vannak, ilyen szavakat a hűtlen szerető kap, sokkal inkább, mint egy anya a gyászoló fiútól, még ha másként viselkedik is, mint ahogy az egy búslakodó özvegyhez illik.

Mindez arra utal, hogy Hamlet *nem győzte le és nem múlta felül teljes mértékben* Ödipusz-komplexusának e komponensét: a vágyat, hogy az apja helyét foglalja el az anyjánál. Ez a vágy még csak nem is teljesen tudattalan: nemcsak az anyja hűtlenségét és érzékiségét szóvá tevő éles

szemrehányások álarcában bukkan fel, hanem bizonyos fantáziákban is, sőt agresszív cselekedetekben, melyek néha – például amikor az anya kimondja, hogy fülébe „mint tőr” hatolnak szavai, és kérleli, hogy hagyja abba, mire Hamlet egyre hevesebb támadásba lendül – kifejezetten szadisztikus színezetűek.

Az apa iránti autentikus és reaktív szeretet

Azt hiszem, hogy senki, aki látta vagy olvasta a tragédiát, nem fogja kétségbe vonni Hamlet megboldogult apja iránti szeretetének hitelességét. Senki, a pszichoanalitikusokon kívül, ugyebár. Mert apja iránt táplált imádata Hamlet minden szavában tükröződik, amit hozzá vagy róla szól, beszéljen akár az anyjához vagy egyetlen barátjához, Horatióhoz.

A pszichoanalitikus éppen e szeretet hevessége és nagysága miatt kételkedik Hamlet szeretetében és bánatában. Ha Hamlet gyásza nem lenne túlzott, mégpedig nemcsak a királyi pár, hanem az egész udvar szemében, az anyja nem mondhatta volna az ünnepi társaság színe előtt: „Nehéz pillád ne süsd alá örökké, / Keresve mintegy a por közt atyádat.” A frissen megválasztott Király sem feddhetne volna meg, bár tapintatosan, mégis nyíltan, a nyilvánosság előtt: „De így megátalkodni a bánatban: ez vétkes nyakaskodás, / Nem férfias bú”. E szívós, nyakas kitartásban van valami demonstratív, ami ráüti a bélyegét Hamlet gyászára, demonstratív nem csak abban az értelemben, hogy dacol azokkal, akik a megboldogult Királyt „bölcс fájdalommal” siratták el; ezen túlmenően a gyász *megmutatásának vágyáról és igényéről* is árulkodik.

Anélkül, hogy tagadnánk Hamlet atyja iránti szeretetének hitelét, mégis fel kell tennünk a kérdést, nem reaktív-e részben ez a szeretet, a rajongás, mely például az apa leírásában tükröződik: „Oly összetétel és ildom, valóban, / Hogy minden isten, úgy látszik, pecsétet / Nyomott reája, biztosítani / Egy férfit a világnak”. Ez a mértéktelen és túlhangsúlyozott érzelm nem az elsődlegesen ambivalens viszonyban felerősített szeretet jele-e, *kihangosítás, mely az ellentétes érzelm, a gyűlölet letörésének igényéből* született?

Az ilyen reaktív szeretet telhetetlenné és tolakodóvá válhat, ami érthető: nem abból a vágyból fakad, hogy a kedvébe járjunk a másiknak, hanem *saját* igényünk kielégítéséből, abból, hogy felülmúljuk ellenséges

érzületünket azon személy iránt, akinek tisztelettel és odaadással tartozunk. Effajta szeretetet mutatnak gyakran azok a feleségek, akik érzik, hogy egy másik férfi vonzza őket, és arra törekszenek, hogy szeretetükkel, ha már nem sikerül letörniük az új vonzalmat, legalább csillapítsák büntudatukat és lenyugtassák tisztátalan lelkiismeretüket. Hamlet anyja már akkor is hűtlen volt első férjéhez, amikor az még élt. Ha a férj vagy a fiú jobban ismerte volna a nőt, vagy egyáltalán az embereket, és ha az anya szeretetének ebből az oly jellemző és Hamlet részéről pontosan észrevelt és leírt telhetetlenségéből, szerelmi éhségének kielégíthetetlenségéből levonták volna a logikus következtetést ezen érzelem természetére és okaira vonatkozólag, valószínűleg kevésbé érte volna őket váratlanul a királyné árulása, és nem okozott volna akkora fájdalmat.

Térjünk vissza még egyszer Hamlet gyászának tüntető jellegére. Ezt a gyászruha is illusztrálja, amit akkor is hord, amikor a többiek már mind felvették az ünneplő, menyegzői és koronázási öltözetet, valamint, mondhatni, *allergikus reagálása* nemcsak a külső megmutatására, kihangsúlyozására, hanem *magára a „látszik” szóra* is. Amikor anyja, a Királyné e szót Hamlet vigasztalanságával kapcsolatban használja, Hamlet olyan lobbanékonyan reagál, mintha ez vád volna, amitől védekezni kell. Ha így van, ha a halál mindennapi és közönséges dolog, akkor „miért / látszik tehát előtted annyira / Különösnek?”, kérdi az anyja ártatlanul, mire Hamlet: „Látszik, asszonyom! az is / Valóban; látszikot nem ismerek.” És miután felsorolta a rajta észrevehető bú külső „módjait, színeit és alakjait”, így fejezi be: „Az enyém belül van, és nem látja szem, / Csak dísz és boglára gyászmezem.”

Ez a tüntető jelleg, mely minden gyászrítus sajátja, abból az *ambivalenciából* fakad, amit a gyászolók az elhunyt iránt éreznek. A kimutatott búbanat elfedi, tagadja és letöri a halál miatt érzett megkönnyebbülést és elégedettséget, miként bizonyos bűnbánó kifejezések és gesztusok – nálunk a siratóasszonyokat „bűnbánóknak” is mondják – csökkentik azt a büntudatot, amit a valaha tudattalanul kívánt halál a rokonokban és a barátokban előhív. Hamlet bánatának tüntető jellege is azt igazolja, hogy megboldogult apja iránti szeretetében reaktív elem is van.

Ennek a szeretetnek csakúgy, mint a gyásznak, szüksége van arra, hogy észrevegyék és elismerjék, hiszen sokkal inkább gesztusokban és szavakban nyilvánul meg, mintsem cselekedetekben. Amikor meghalt, hogy apja gyilkosság áldozata lett, Hamlet türelmetlenül nyomoz

további adatok után, hogy „oly gyors szárnyakon, / Mint a fohász s szerelmi gondolat / Szálljak bosszúmra”. Rögtön magáévá teszi a Szellem „királyi parancsát”, hogy bosszulja meg az apját, és ne engedje „Dánia királyi ágyát / Vérbujaságnak átkos fekhelyűl”. A Szellem eltűnte után, háromszor elismételve utolsó szavait: „Eszedbe jussak”, Hamlet megesküszik, hogy „letörlök emlékezetem / Lapjáról minden léha jegyzetet”, és „agyának könyvében” egyedül csak apja ezen parancsa fog élni.

Am csakhamar kiderül, hogy Hamlet tettei közel sem olyan gyorsak és határozottak, mint a szándékai, ígéretei és esküjei. Az idő múlik, és ő nem teljesíti az ígéretét, mire a Szellem még egyszer visszatér, hogy „edzze tompult szándokát”. Ezután sem a Szellem nem jelentkezik többé, sem Hamlet nem említi többet, csak egészen mellékesen, három alkalommal. Tekintettel Hamlet illetően viselkedésére, igazoltnak tűnik a kérdés: vajon a Szellem a záró „eszedbe jussak”-kal nem olyan fiút int-e meg, akinek az ígéreteiben nem lehet megbízni? És nem azért ismétli-e meg Hamlet háromszor ezeket a szavakat, hogy *magába sulykolja* azt, amire megesküdött?

Vajon a bosszú-e a halogatás oka?

Az egyes alakokról és viszonyaikról kifejtett eddigi gondolatok olyan kérdéseket érintettek, amelyekre a *Hamletről* szóló pszichoanalitikus értekezések ugyan nem sok időt szenteltek, ám válaszuk általában és lényegében nem sokban különbözött. A művel foglalkozó pszichoanalitikusok erőfeszítései érthető módon a hamleti magatartás értelmezésére irányultak, a *bosszú halogatásának okait* firtatták, ami magával vonta Hamlet Claudiushoz, apjának gyilkosához való viszonyának elemzését is. E kutatások eredményei közül magasan kiemelkedik Ernest Jones tanulmánya, amit a pszichoanalitikusok táborán kívül is jelentős shakespeare-ológiai dolgozatnak tartanak, mely kétségbevonhatatlanul gazdagította a *Hamletről* szóló hatalmas irodalmat.

Ernest Jones, a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület volt elnöke és Freud biográfusa, aki 1958-ban hunyt el, 1910-ben megjelentette *Az Ödipusz-komplexus mint a „Hamlet” titkának magyarázata* című esszéjét, amit csak harminc év múlva, 1949-ben követett *Hamlet és Ödipusz* című könyve. Miután könyvének egynegyedében bemutatta és elvetette „Hamlet titkának” korábbi megfjtéseit, Jones pszichoanalitikus vá-

laszt ad arra a kérdésre, hogy Hamlet miért nem tudja vagy bírja, illetve mért *nem bírja akarni* Claudius meggyilkolását, azaz a bosszút (habár tudja és beismeri, hogy ez kötelessége), mindaddig, míg oly sokan el nem vesznek vele együtt.

Jones szerint Claudius tette – az, hogy megölte Hamlet apját és elvette az anyját – felébreszti Hamlet ugyanerre irányuló elfojtott vágyait. Ez újabb erős elfojtást követel, ami teljes lelki erejét igénybe veszi, és tehetetlenné teszi őt. Emellett Hamlet úgy érzi, hogy Claudiusban ott lakozik az ő, Hamlet személyiségének legmélyebb és legmélyebbre temetett része, s hogy sorsa oly mértékben összefonódott Claudiuséval, hogy ha megölné, óhatatlanul önmagát is megölné vele. Ezért ezt csak akkor teszi meg, amikor a Királyné már halott (amivel elesik az incestus mint gyilkossági készítés), és amikor már számára sincs menekvés. Hamlet pszichoneurotikus (ciklotímiás hisztériás), a cselekvésre való képtelensége pedig intellektuális gyávaságából fakad, abból, hogy nincs mersze nyíltan belenézni lelkének legrejtettebb mélységeibe.

Amikor most közzéteszem némely fenntartásomat és egyet nem értésemet Jones értelmezésével kapcsolatban, teljes mértékben tudatában vagyok annak, hogy ez az értelmezés a Freud utáni egyik legnagyobb pszichoanalitikus tekintély sokévi kutatásának eredménye. Kritikai észrevételeimmel nem szeretném kisebbíteni ezt az autoritást. Nem azért hozakodok velük elő, mintha teljesen biztos lennék pontosságukban, hanem azért, mert minden önkritikám mellett úgy hiszem, hogy ekként jobban hozzájárulok a szóban forgó probléma megértéséhez, mintha megelégednék a számomra elfogadhatatlannak tűnő megállapítások kritikátlan továbbadásával.

Először is hangsúlyoznom kell, hogy Jones szerint Hamletet „jobban felháborítja anyjának bűne, mint a nagybátyjéé”, s inkább a vérfertőzős háborítja fel, mint a gyilkosság. Ebből az következne, hogy Hamlet jobban elfojtja Ödipusz-komplexusának incestuózus részét, mint az anyagyilkos komponenst. Ezzel kapcsolatban érdekes Hamlet egy mondatának értelmezése, melyet akkor mond, amikor Opheliát kolostorba küldi, azzal, hogy ne szaporítsa a bűnösöket. Azt bizonygatván a lánynak, hogy minden ember gazember, önmagát hozza fel példának, és így szól: „oly dolgokkal vádolhatnám magamat, hogy jobb lett volna, ha anyám világra sem szül”.

„Mit fejez ki ez a sötét gondolat?”, töpreng Jones, és így folytatja: „Ez vészjóslóbban cseng, mint a királygyilkosság. És van egy kis különb-

ség a 'bár meg sem születtem volna' és a 'jobb lett volna, ha anyám világra sem szül' között is. Vajon kellett itt említenie az anyját? És kinek lett volna jobb?" S mivel Hamlet más helyütt a lélekről mint Néró „vértagadó” lelkéről beszél, mely a keblébe költözhetne, Jones azt sejteti (habár nem mondja ki, és nem is tulajdonít neki különösebb jelentőséget), hogy az anya emlegetése is kapcsolatban lehet bizonyos incesztuózus gondolatokkal, valami „borzalommal”, ami csak azért borzalom, mert a nő, akire vonatkozik, az anyja.

Hogy az úgynevezett „olvasásban”, azaz Shakespeare szövegének értésében és értelmezésében mennyi minden függ az olvasói elvárásoktól, jelzi a következő mondat egyik kommentárja is. Folytatván a maga befektetését, Hamlet felsorolja hibáit: „Igen büszke vagyok, bosszúálló, nagyravágyó; egy intésemre több vétek áll készen, mint amennyi gondolatom van, hogy beleférjen, képzeletem, hogy alakítsa, vagy időm, hogy elkövessem benne.” Dower Wilson neves Shakespeare-kutató azt fűzi hozzá e szavakhoz, hogy „szörnyen hangzanak – míg meg nem vizsgáljuk őket és úgy nem találjuk, hogy egyáltalán semmit sem jelentenek, mert mindez bármely halandóról elmondható”. Ugyanaz a szöveghely, ugyanazok az önvádak az egyik, pszichoanalitikusan orientált kommentátor fülében vészjóslóan csengenek, az elfojtott incesztuózus vágyaknak a tudatba való kis betörését sejtetik, míg a másik kommentátor, Shakespeare kitűnő ismerője teljesen ártalmatlannak és jelentéktelennek találja őket.

Bár Hamlet anyjához való viszonyában tagadhatatlanul vannak erotikus vonások, és anyagyilkos gondolatok és impulzusok támadnak benne, amikor „Az egérfogó”-jelenet nyomán bebizonyosodik, hogy anyjának volt szeretője és mostani férje megölte az apát, én nem úgy látom, hogy a bosszú halogatásának oka a saját incesztuózus vágyaitól való félelem lenne, valamint a képtelenség, hogy ezekről a törekvésekről lemondjon, letörje őket. Azt hiszem, hogy az okot inkább a gyilkoshoz, a nagybátyához és mostohaapához, Claudiuszhoz való viszonyában kell keresni.

Halogatás a lelkiismeret miatt

Ismeretes, hogy Hamletet egészen anakronisztikusan, modern öltönyben, frakkban is színre vitték, hogy hangsúlyozzák korszerűségét, és a darabot közelebb hozzák a jelenkori nézőhöz. Engedjünk meg ma-

gunknak hasonló szabadságot: tegyük fel, hogy Hamletnek a maga, az-az Shakespeare korában van pszichoanalitikusa, és néha hozzá fordul – például az Opheliával való jelenet után (melyről az imént beszéltünk) és „Az egérfogó” után (a III.1 és a III.2 között), amikor kétségei és bánata tetőződnek, amikor többé nem érti magát, és nem tudja, mihez kezdjen. Az orvostól magyarázatot kér arra, hogy miért nem tette meg mindedig, amit az apja Szellemre megparancsolt, és amit maga is akar: miért nem gyilkolta meg a nagybátyját.

Az orvos valószínűleg megkérné Hamletet, hogy mondja el maga, mit gondol erről, mire Hamlet vagy azt mondaná, hogy kételkedik a Szellemben és a vádjában, vagy vállat vonva azt, amit a színészekkel való jelenet utáni monológban mond: „Nincs abba mód, / Hogy én galambepéjű ne legyek, / Vagy zsarnokság alatt elkeseredni / Epém legyen; különben már azóta / A lég minden keselyűit hízlalom / E szkláv dögével.” Azonban ha megkérdeznénk, hogy valóban ilyen lágy természetű-e, Hamletnek be kellene ismernie, hogy ellenkezőleg, bosszúvágyó („Igen büszke vagyok, bosszúálló, nagyravágyó”).

Ha hagyánánk beszélni, Hamlet elmondaná, hogy apja temetése, anyja mennyegzője és Claudius megkoronázása után vissza akart menni Wittenbergába, de nem tudná megmondani, miért egyezett bele mégis, hogy ott maradjon gyűlölt nagybátyja és az anyja mellett, akinek nem tudja megbocsátani sem az apja iránti hűtlenséget, sem az annak fivérével kötött vérfertőző házasságot. Eszébe jutna, hogy már a Szellemmel való találkozás előtt kételkedett Claudius ártatlanságában, ám ezt senkinek sem árulta el. Sőt, habár már előtte gyanakodott valami aljaságra, s habár, amint meghallotta az apa gyilkosának nevét, felkiáltott: „Ó, az én próféta lelkem!”, amikor Horatióval Claudius dőzsöléséről beszél, elítéli ugyan ezt a rossz szokást, ámde az áldozatául esett embereket védelmébe veszi az alaptalan általánosításokkal szemben: „Ily ember is, mondám, ez egy hibáért / – Viselje bár, mint természet jegyét, / Vagy vakszerencse foltját, és különben / Erénye lenne tiszta, mint az üdv, / S oly végtelen, mint embertől telik – / Ez egy hibáért a közvéleményben / Süllyedni, veszni tér: a cseppnyi rossz / Eltolja benne a nemesb valót, / Önnön gyalázatára. „

Nem lehet, hogy e szavakkal Hamlet önmagát is figyelmeztette, hogy nagybátyja hibája miatt ne veszítse szem elől erényeit, hogy ne ítéljen róla igazságtalanul, s azért, mert szeret a pohár fenekére nézni, ne feltételezze róla mindjárt, hogy gyilkolni is kész?

S amikor új jelszavává téve az „eszedbe jussak”-ot előveszi a tárcáját, hogy *leírja*, hogy valaki gaz létére mosolyoghat – nem annak jele-e ez, hogy hajlamos megbocsátani és *elfeledni* mosolygós nagybátyjának gazságait?

Hamlet vélhetőleg még elpanaszolja pszichoterapeutájának, hogy követik: gyerekkori pajtásai is meg Polonius is, és íme, még Ophelia is. Beismeri, hogy elege van a világból meg az életből, mert látja, hogy ez a világ esztelen (out of joint), s nem érzi, hogy felnőtt volna ahhoz, hogy helyrerántsa kibicsaklott izületeit; hogy csak a halál utáni ismeretlentől való félelem tartja vissza az öngyilkosságtól, s hogy ő szemlátomást túl lelkiismeretes a jelenkorhoz képest. A „lelkiismeret” (conscience) szót Hamlet először a már idézett monológban használja a színészekkel való jelenet után, Claudiuszal, a machiavellistával kapcsolatban, akit az imént még lelketlen, álnok, buja, fajtalan (kindless) gazembernek nevezett, de akinek a lelkiismeretét megpróbálja csapdába ejteni „Az egérfogó”-val, majd önmagával kapcsolatban, a rákövetkező monológban – „Lenni vagy nem lenni” – , amikor kimondja, hogy „az öntudat / Belőlünk mind gyávat csinál” („A lelkiismeret így kényszerít / mindenkit gyávaságra” – Nádasdy Ádám fordításában), s a gondolat és a kétségek lehetetlenné teszik, hogy a szándék tette váljon. Így ismét bebizonyosodik, hogy Hamlet nem tartja gyűlölt nagybátyját teljesen lelkiismeretlen embernek; a bosszú halogatása mellett szóló eddigi okok mellé – a „galambepe” és a kétely Claudius bűnösségében – hozzájárul még egy harmadik: Hamlet *lelkiismerete*.

Hamlet pszichoanalitikusának szerepébe képzelve magam, azt hiszem, egyetértének abbéli szándékával, hogy a színielőadással vizsgálja felül a Szellem identitását és nagybátyja lelkiismeretét, magamban pedig megjegyezném, hogy Claudiushoz való viszonya mégsem olyan egyértelmű, hanem hasonlóképp ambivalens, mint apjához való viszonyulása. A kérdés, hogy a bosszút a nagybátyját illető megfontolások, vagy az apával, illetve az apa szellemével való ellenkezés miatt halogatja-e, nyitva maradna.

Hamlet „bosszút áll” – de nem az apjáért

„Az egérfogó” után Hamlet megváltozik: megszabadulva minden gyanújától megjátssza magát. Már tudja „az útját”. Nem hiszem, hogy az ilyen állapotban lévő ember pszichoanalitikusra gondolna. Csak ak-

kor jutna eszébe, ha ismét nehézségei támadnának. Amikor a kalózok foglyaként, visszatérőben kikényszerített angolai útvjáról (valahol a IV. felvonás 6. és 7. színe között) levelet küldött Claudiusnak és Horatióknak, írhatott volna egyet az orvosának is. Ebben értesítette volna, hogy álmodozó és gyanakvó emberből végre igazi bosszúállóvá vált, ám arról is, hogy elszalasztott egy alkalmat a bosszúállásra (amikor Claudius imádkozott), míg a másik alkalom (amikor megölte Poloniust), mely csak látszatra volt az, nagy bajba sodorta.

Vegyük úgy, hogy ebből a levélből az orvos mindent megtudott, amit a drámaszöveg tartalmaz, és hogy Hamletet az érdekli, vajon a nagybátyját, mint hiszi, csak a teljesebb, későbbi bosszú miatt kímélte-e meg, vagy ez csak racionalizáció.

Azt hiszem, hogy nincs okunk kételkedni az indítékban, mely visszatétette vele a már kirántott kardot a hüvelybe. Az, hogy Claudius bűnössége bebizonyosodott, egyáltalán nem paralizálta Hamlet akaratát, ellenkezőleg: lendületet adott bosszúvágyának, és bűnös nagybátyja iránti korábbi megfontolásai is elpárologtak. Rögtön a színelőadás után úgy érzi, hogy a „hő vért meginná”. Nincs az a betegeskedés, mely az utolsó pillanatban visszatarthatna volna a bosszútól.

Más kérdés, hogy mennyiben fakadt ez a visszatartás megboldogult apja s annak parancsa iránti hűségéből, és mennyiben vezérelte a saját jelszava és a fogadalma. A Szellem a vérfertőző viszony megszakítását követelte; a bosszú halogatásával Hamlet meghosszabbította azt. A teljesebb bosszú, amire Hamlet törekszik, nem a meggyilkolt apa, hanem az ő személyes bosszúja. Ezt maga is kimondja: „És, most teszem meg: – akkor mennybe mén. Így állok én bosszút?” És habár erről töprengve megemlíti, hogy Claudius úgy ölte meg az apját, hogy nem hagyta utoljára imádkozni, Hamlet megismétli: „S én bosszút álltam-e, / Ha rajt' ütök, midőn tisztálja lelkét”? A saját bosszúsomja miatt halogatja Hamlet az apai parancs teljesítését, nem bocsátva meg semmit, ellenkezőleg, súlyosbítva a bűnös büntetését. „E gyógyszer nyújtja csak beteg napod”, mondja Claudiusától távozóban.

Claudius büntetének evokációja nem tette Hamletet tehetetlenné, és nem igaz, hogy az ödipális ösztöntörekvések elfojtására irányuló felfokozott igény felszívta volna minden energiáját. Hamlet szabadon gondolkodik és beszél mind apjának meggyilkolásáról, mind anyja vérfertőző házasságáról. Amikor az ima idején lemond a gyilkosságról, kimondja, hogy egy másik, rettenetesebb alkalommal fogja őt lebökní, akkor, ami-

kor majd vétkezik, például amikor „*vérparázna ágyán kéjeleg*” (or in the incestuous pleasure of his bed).

Miután elesett a Claudius bűnösségében való kételkedés meg a „galambepe”, melyekkel Hamlet korábban a bosszú halogatását magyarázni próbálta, egyedül lelkiismeretessége marad. Ám amióta Claudius foglyává vált, akit szigorú őrizet alatt küldenek Angliába, ahol fővesztés vár rá, már halogatásról sem beszélhetünk, hisz Hamletnek objektíve lehetetlen Claudius közelébe férkőznie. Azonban Fortinbras katonáival találkozáva mégis alkalmat talál arra, hogy felrója magának e lelkiismeretességét, a „lassú bosszút” és az „állati feledséget” meg az „aggódó gyáva szórszál-hasgatást”, mely „ha négyfelé hasítnók, / Egy rész az ildom, hárma gyávaság”. Itt közeledik Hamlet leginkább a „machiavellista” lelkiismeret-felfogáshoz, amit III. Richard így fejez ki: „Lelkiismeret – a gyáva mondta ezt / Először, hogy a bátrtat sakkba tartsa.” (*Vás István ford.*). Hamlet bosszúszomja és becsvágya azonban még mindig nem elég nagy ahhoz, hogy (miként Fortinbras és hadai) elfeledkezzék a „kimenetelről”, a halálról és arról, ami a halál után következik, hogy minden értelmi és indulati erejét bosszújának szolgálatába állíthassa; még ott van benne a „hamleti lélek” nyoma. Hamlet, a bosszúálló, még mindig nem tartja magát elég célratörőnek és vérzomjásnak.

A megváltozott lelkiismeret azt követeli, hogy Hamlet apja parancsa helyett saját feladatát teljesítse

Helsingörbe visszatérve Hamlet a temetőbe megy. Ha összehasonlítjuk a halálhoz való mostani viszonyát azzal, ami a „Lenni vagy nem lenni”-monológban tükröződött, észrevesszük a hasonlóságot és a különbséget is: Akkor az élettel betelve a halált kívánta, de félt a halálban rejlő és a halál utáni ismeretlenségtől. Most is vonzza ez a téma, érdekli az ember, az emberi erények és földi maradványok e világi sorsa, de az erények és a maradványok is értéktelennek és semmisnek tűnnek a szemében. Ami különösen furcsa: nincs semmi adat arról, hogy Hamlet meglátogatta volna apja sírját, vagy gondolna még az apjára. Valami ügyvédről beszél és Yorickról, Nagy Sándorról meg Caesarról, de *egy szót sem ejt az apjáról*. A Szellem utoljára a királyné szobájában jelentkezett, hogy, egyebek mellett, kiélezze fiának szinte eltompult bosszúálló szán-

dékát – ezután semmi nyoma. A bosszúálló a bosszú tragédiájában mintha teljesen *elfeledkezett volna arról, aki ezt a bosszút követelte.*

Ophelia öngyilkossága és temetése lesújtja. Ez a fájdalom sem paralizálja, de belátja, hogy itt tehetetlenek és értelmetlenek a szavak. De ez a tehetetlenségérzés mintha összekapcsolódna azzal, amikor álmatlanul feküdt a hajókabinban, helyzete „irtóztatóbb volt egy rablázasnál”, aztán egy hirtelen és határozott tettel mégis megmenekült a neki szánt sorstól, és a vesztőhelyre juttatta fogvatartóit. Energikusan és csöppet sem betegesen, túlzott skrupulusok nélkül, az önvédelem jogán mondja: „Egyik *se nyomja lelkem*”. („Nem bánt a lelkiismeret” – Nádasy Á. fordításában.) Rögtön ezután megkérdezi Horatiót: „Nem néz-e most rám, gondold meg – királyom / Megölte; megszeplősíté anyámat; / Ide csöppent, trónraléptem és reményim / Közé; kihányta horgát életemre, / S minő fogással! – nem *léleke jár*; / Hogy megfizessek e karral neki? / S nem kárhozat, hogy az emberiség / E rákfenéje pusztítson tovább?” („hát nem belső parancs, / hogy ez a kar leszámoljon vele? / Nem bűn-e hagyni, hogy ez a fekély / tovább rohasszon minket?” – Nádasy Á. fordításában).

Ismét a lelkiismeretről van szó. Azonban Rosencrantz és Guildenstern esetében a lelkiismeret hallgat, míg Claudius esetében beszél, *de már nem megbéklyózó lelkiismeretként*, mely a tett halogatását vagy a róla való lemondást sugallja, hanem a tettet *megparancsoló* lelkiismeretként, mely kárhozattal fenyeget annak *elmaradása* esetében. És ez már nem a bosszúálló lelkiismerete és tette, aki áldozata kínjaiban kéjeleg, ez *az orvos* lelkiismerete, *gyógyító* lelkiismeret, mely felelősséget érez testünk (our nature) egészségéért, mely úgy távolítja el a gonosztevőt, mint a sebész a betegség fészket vagy a veszélyes daganatot.

Az apa itt csak közvetetten merül fel, mint Király, államfő. Hamlet halála előtti utolsó monológjában sem említi egy szóval sem apját. Horatióhoz és a többi élőhöz fordulva a saját nevével törődik és azzal, ami utána marad, az országgal, melynek nem válhatott királyává – a *megboldogult*, az *ő parancsa* és világa mintha soha *nem is léteztek* volna számára.

Hamlet, akit sohasem hatott át teljesen az ügy, mely voltaképpen az apja ügye, végül *megszabadul tőle*, a világ és az élet felé fordul, és gyógyítja hal meg, eltávolítva azt, ami „bűzlik” Dániában. Azt hiszem, hogy Jones figyelmét elkerülte Hamlet személyiségének ez irányú fejlődése és átváltozása, a bosszú átváltozása gyógyítássá, a halálbüntetés átváltozása megmentő aktussá.

Jones szerint Hamlet „Az egérfogó” után sem másmilyen, mint azelőtt. A színielőadás, melyben az unokaöcs megöli a nagybátyját, s melyben „nincs szó hűtlenségről vagy incesztusról” (Jones elfelejtette, hogy maga Hamlet figyelmezteti Claudius, hogy „mindjárt meglátják, hogyan nyeri el a gyilkos /az unokaöcs/ Gonzago /a nagybáty/ nője szerelmét”), Jones szerint az „élénk képzeletű” királyfiban *felváltotta feladatának teljesítését*. Amikor később imádkozás közben éri Claudius, fel fogja, hogy a feladat továbbra is előtte áll, de csak annyit mondhat: „Most megtehetném” (nem pedig „Most megteszem”). Így Jones.

Voltaképpen azonban Hamlet épp ezt (hogy „most megteszi”) mondja a következő mondatban, mely így szól: „És, most teszem meg” (And now I'll do't.) Ilyen, nyilván tudattalan, mégis tendenciózus *elvételek* teszük lehetővé Jonesnak, hogy a „pszichoanalitikus megoldást” *révbe juttassa*: *elsiklik a szöveghelyek felett, melyek ellentmondanak neki*.

Én nem úgy látom, hogy Hamlet kimondottan pszichoneurotikus lenne. *Eléggé megbirkózott* Ödipusz-komplexusával, az apja iránti ambivalens viszonyból származó negatív érzéseket átvitte a nagybátyjára, a pozitív érzéseket pedig reaktív imádattá fejlesztette, miközben az anyja iránti elsődleges erotikus szerelmet átvitte Opheliára. Ha annak rendje s módja szerint követte volna apját a trónon, mint Fortinbras mondja, valószínűleg „nagy király vált volna még” belőle, és beigazolódt volna Ophelia véleménye, hogy „udvarfi, hős, tudós, szeme, kardja, nyelve”. Az apja hirtelen halála, anyja férjhezmenetele és Claudius királlyá választása megzavarták ezt a fejlődést és bizonyos regresszióhoz vezettek, mely öngyilkos vágyakban is megnyilvánult és vonakodásban a túl nehéz feladattól, hogy a „helyretolja” a világot. Ám Hamlet egyáltalán nem marad passzív. Bizonyos késéssel és kerülő úton, de végül mégis megtalálja a maga útját és teljesíti a feladatát – *a magáét, nem pedig az apjáét!*

Jones szerint Hamlet „a két lehetetlen alternatíva közül a passzív megoldást fogadja el”. E két alternatíva: Id-jének keresése, hogy kielégítse elfojtott vérfertőző vágyait – és felettes-énjének tilalma, hogy megölje anyjának férjét. Nekem úgy tűnik, hogy Hamlet benső konfliktusa főként egójában és szuperegójában játszódik le. Hamlet apja, a „bátor” vagy „hős” Hamlet – „így becsülte az ösmert világrész”, mondja Horatio, és Claudius is így beszél róla (our most valiant brother) – *harcos* volt, aki vitézi módon elhódította a norvég földeket az öreg Fortinbrastól. Ambiciózus öccsének, Claudiusnak mindenképp moder-

nebb, „machiavellista” nézetei voltak. Így képződött az a felettes-én, mely egyrészt kárhoyattal (pokollal vagy purgatóriummal) fenyeget az olyan bűnökért, mint egy ártatlan ember meggyilkolása, de bátor hódításokat, sőt vérbosszút is követel, és élesen elítéli az ilyen kötelességek alóli kibújást – másrészt azonban elítéli, és mint avított és a korhoz nem illő gondolkodást megbélyegzi a középkorias skrupulusokat és határozatlanságot, különösen egy uralkodó esetében.

És másról is szó van. A diák, aki a reformáció és a protestantizmus egyik központjában, Wittenbergában tanult, egyéb humanista hatásoknak is ki volt téve, melyek ellentétben álltak mind apja lovagi, mind nagybátyja „machiavellista” szemléletével. Láttuk, hogy Hamlet fejlődése *az ezektől való megszabadulás felé tart, más irányt vesz, eltávolodik mind a vallási-lovagi, mind a „machiavellista” nézetektől, a kötelességvállalás irányába fejlődik, mégpedig kortársai és az alattvalók, az ő jövőjük iránt.* Claudius „rákfénének” meggyilkolásával Claudius „machiavellizmusa” is megtagadtatik, de Fortinbras megválasztására szavazva – akinek első szava e tartományhoz való jogát hangsúlyozza – Hamlet azt is lerombolja, ami apja művének és örökségének tekinthető.

Jones szerint Hamlet a le nem győzött és legyőzhetetlen komplexus áldozata, aki elfojtott incesztuózus vágyait részben azzal elégíti ki, hogy megengedi nagybátyjának, hogy helyette vigye végbe az incesztust, s a bosszú parancsát csak akkor teljesíti, miután nagybátyja cinkosának kezével halálos sebet ejtett önmagán is. Számomra Hamlet Shakespeare korának gyermeke, tehát a reneszánsz koré, amikor az egyházi-feudális rend polgári-kapitalista renddé alakult. „Hamlet (idézem a saját, 1949-ben megjelent esszéemből) egyik lábbal ebben, másik lábbal abban a korban áll. (...) Szemünk előtt igyekszik kirántani a lábát az elavult, kísérteties, holt múltból, rángatja, és végül sikerül kirántania.” Hozzátenném: úgy, hogy közben új lelkiismeretet szerzett, kiépített egy új felettes-ént (amit ma is a pszichoanalitikus terápia fontos tényezőjének tartanak), ami arra kötelezi, hogy önmagát gyógyítva hozzájáruljon a rothadt Dánia meggyógyításához.

Radics Viktória fordítása

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Tolnai Ottó hatvanéves

TOLNAI OTTÓ: Melyik az én fájdalمام? (*regényrészlet*)

BERTÓK LÁSZLÓ verse

BALLA ZSÓFIA verse

PARTI NAGY LAJOS: Egy interjú helyett?)

MÁRTON LÁSZLÓ: Hullámgyűrűk (*novella*)

KARÁCSONYI PETRA: Csantavéri Orlandó

CSUHAI ISTVÁN: „Vagy hát valamiképpen mégis” (*Tolnai Ottó két elbeszéléséről*)

MIKOLA GYÖNGYI: A nagy konstelláció (*tanulmány*)

*

CSORBA GYŐZŐ versei

SCHEIN GÁBOR: A saját és az idegen (*A fordítás humanista elméletei: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Csorba Győző*)

GÖMÖRI GYÖRGY: Találkozások Weöresékkal

CZEIZEL ENDRE: Weöres Sándor családfája és értékelése

JANKOVITS LÁSZLÓ: Pannónia és Itália közt
(*Janus Pannonius költői tudománya*)

*

TAKÁTS JÓZSEF: A kivétel (Márton László: Az áhítatos embergép)

MÁTHÉ ANDREA: Confessio abscondita
(*Makay Ida: Szigetlakó*)

NAGY IMRE: Arc a tükör mögött (*Szakács Eszter: Másik hely, másik idő*)

KERESZTESI JÓZSEF: ...Az archív élet (*Méhes Károly: Az álomé lett*)

